

Atf / Citation

YERDEMİR, F. (2022). "Mecma'u'l-Emsâl'de Anlamları Verilen Türkçe Deyimler", *Gazi Türkiyat*, 30: 71-88.

Geliş / Submitted 29.05.2022

Kabul / Accepted 23.06.2022

DOI 10.34189/gtd.30.005

MECMA'U'L-EMSÂL'DE ANLAMLARI VERİLEN TÜRKÇE DEYİMLER

Turkish Idioms with Their Meanings in Mecma'u'l-Emsâl

Fatih YERDEMİR*

Öz

19. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında Türkçe deyimlerin anlamlarını açıklayan sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Bundan önce kamuslarda, şerhlerde ve tefsirlerde Arapça ve Farsça sözcükleri açıklanırken bazı ifadelerin daha iyi anlaşılması için deyimlerin Türkçe karşılıkları da verilmiştir. Şarihler, müfessirler ve kamus yazarları kitaplarında yeri geldiğinde anlamın daha açık ifade edilmesi için Türkçe deyimlerin de manalarını aktarmışlardır. Bu tür kitaplarda her zaman belirgin bir yöntem kullanılmamakla birlikte eserlerin hacimlerine bakıldığında çok az sayıda Türkçe deyim anlamlandırıldığı görülmüştür. 18. yüzyılda yaşamış Hâlis İbrahim Efendi, Mecma'u'l-Emsâl adlı kamusunda genellikle Farsça şüirlerde yer alan sözcükleri açıkladığı Türkçe açıklamalarda, yeri geldiğinde Türkçe deyimlerden yararlanmıştır. Kimi zaman onların anlamlarını da açıklamış ancak anlamlandırmalarını bir kural dairesinde yapmamıştır. Müellifin asıl amacı Farsça sözcüklerini, "emsâl", zebân-ı Türkîde, "meseldir" ve "darb olunur", "darb u irâd olunur" gibi ifadelerle Türkçe daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Mecma'u'l-Emsâl'de tespit edilebildiği kadarıyla anlamı açıklanan Türkçe deyim sayısı 84'tür. Bu açıklamalar çerçevesinde incelenen Türkçe deyimlerden bazılarının günümüzde aynı anlamda kullanılmaya devam ettiği, bazılarının farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Birtakım örneklerde ise, 18. yüzyılda kullanılan deyimlerdeki kimi kelimelerin bugün kullanımdan düştüğü, bazı kelimelerin ise sadece anlamlarının değiştiği görülmüştür. Yazıda, Mecma'u'l-Emsâl adlı eserde anlamları verilen Türkçe deyimler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Deyim, Kalıp ifadeler, Türkçe mana, Hâlis İbrahim Efendi, Mecma'u'l-Emsâl

Abstract

Since the 19th century, works explaining the meanings of Turkish idioms have begun to be written in the Anatolian field. Before that, while Arabic and Persian vocabulary were explained in Kamus, commentaries and tafsirs, Turkish equivalents of idioms were also given for better understanding of some expressions. Commentators, exegetes and Kamus writers have also translated the meanings of Turkish idioms in order to express the meaning more clearly in their works. Although a clear method is not always used in such works, when the volumes of the works are examined, it is seen that very few Turkish idioms make sense. Khalis Ibrahim Effendi, who lived in the 18th century, used Turkish idioms when appropriate, in his Turkish explanations for the vocabulary usually included in Persian poems in his public named Majma al Amsal.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Rektörlük, TÖMER, Ankara/TÜRKİYE. fatihyerdemir@gazi.edu.tr. ORCID:0000-0002-3147-5012

Sometimes he also explained their meanings, but he did not make their meanings within the framework of a rule. The main aim of the author is to provide a better understanding of Persian vocabulary in Turkish with expressions such as "amsal", "zeban-ı Türkiide", "mesel" and "darb", "darb u irad". As far as can be determined in *Majma al Amsal*, the number of Turkish idioms whose meanings are explained is 84. It is seen that some of the Turkish idioms examined within the framework of these explanations continue to be used in the same sense today, and some of them are used in different meanings. In some examples, it has been observed that some words in the idioms used in the 18th century have fallen out of use today, while the meanings of some words have changed. In the article, the Turkish idioms whose meanings are given in the work named *Majma al Amsal* will be discussed.

Keywords: Idiom, Pattern expressions, Turkish meaning, Khalis Ibrahim Effendi, *Majma al Amsal*

GİRİŞ

Hâlis İbrahim Efendi, Pasarofçalı'dır. Doğum tarihi bilinmemektedir. 1165/1752 yılında vefat etmiştir. İlmiye sınıfındandır. Şair olduğu kaynaklarda yer almasına karşın divanı veya şiirleri elde yoktur. Onun en önemli yönü Farsça birtakım söz varlıklarının Türkçe, Arapça, Farsça olarak manalarını şahit beyitlerle ve kaynaklarıyla nakletmiş olmasıdır (Yerdemir 2022: 17-18).

Hâlis İbrahim Efendi'nin *Tefsîr-i Sûre-i Nebe, Hediye-yü'ş-Şu'arâ* ('Atıyyetü'z-Zurafa) ve *Mecma'u'l-Emsâl* olmak üzere üç eseri vardır. *Mecma'u'l-Emsâl* 1143/1731 yılında kaleme alınmıştır. Sözlük birçok manzum mensur eserden, kamus ve tarih kitaplarından derleme yoluyla oluşturulmuş, Farsça sözvarlıklarına Türkçe, Arapça ve Farsça açıklamalar getirmiştir. Eserde Farsça sözvarlıklarıyla ilgili on bin yüz bir madde, iki bin beş yüz on şahit beyit yer almaktadır (Yerdemir 2022: 20-23). Müellif, sözvarlığı derlemesi olan sözlükte, diğer sözlüklerden aldığı bilgileri bazen aynen bazen de Türkçeye ve Farsçaya tercüme veya özetleyerek nakletmiştir. Bu yönüyle kaynakları açısından derleme bir eser olarak da adlandırılabilir.

Mecma'u'l-Emsâl'de Fars edebiyatında, özellikle şiirlerde yer alan, Türkler tarafından anlaşılması zor olan deyim, atasözü, ikileme, mazmun, mecaz ve kinaye gibi söz varlıklarının Türkçe karşılığı verilmiştir. Farsça sözvarlıklarını derleyen Hâlis İbrahim Efendi, yeri geldiğinde Farsça bir deyim, atasözünü veya ikilemeyi eş değeri olan Türkçe ifadelerle aktarmıştır. Bazı sözvarlıklarının nasıl oluştuğunu veya Türkçedeki karşılığını vermeye çalışmıştır. Türkçe sözvarlıklarından bazılarının da Türkçede hangi manaya geldiğini aktardığı yerler de olmuştur.

MECMA'U'L- EMSÂL'DE DEYİMLER

Deyimler, kendi manalarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış ifadelerdir. İki veya daha çok kelimenin birlikteliği ile kurulan bu ifadeler, duygu ve düşünceleri, dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünümlü gramer unsurlarıdır (Elçin 1992: 354).

Türkçede, deyimleri tanımlamak için darbimesel, tâbir¹, ıstılah sözcükleri kullanılmıştır. Darbimesel daha çok atasözlerini karşılayan bir terimdir (Sinan 2008: 92). Hâlis İbrahim Efendi, *Mecma' u'l-Emsâl*'de bugün için deyim olarak adlandırılan sözcüklerini aktarırken “mesel”, “emsâl”, “darb olunmuşdur”, “müsta'meldür”, “manasınadır”, “kinâye olunur ki”, “bu mesel-i mu'teber şol zamanda darb olunur”, “emsâldendir şol zamanda kinâye olunur ki” , “emsâldendir şol zamanda müsta'meldür”, “...ma'nâlarınadır”, “darb olunur”, “Türkîde dahi bu makûle yerde... edâsıyla ta'bîr ederler” gibi ifadeler kullanmıştır. Eğer açıkladığı ibarede, aynı anda gerçek ve mecaz anlamı kastedecek bir kullanım var ise, o zaman da açıklamanın sonunda “kinâyetdür” ifadesine yer vermiştir.

Eserde yer yer Farsça bazı deyimlerin meydana gelişi de aktarılmıştır. Deyimlerin oluş hikâyesini genellikle “bu edânîñ aslı budur ki” ifadesi ile vermiştir. Türkçesi “senin sopan sudadır” manasına gelen “Çûb-i tu der-âbest” deyiminin hikâyesi nakledilirken Türkçe karşılığının “kötek çalmak” olduğu dile getirilmiştir:

“Çûb-i tü der-âbest: Bu edâlar emsâldendir. Beyne'l-A'câm şol zamanda darb olunur ki bir kimesneye kötek çalmak lâzım gelse ol âdeme denilse ki saña kötek çalınsa gerekdir. Ol mahalde ol kimesneye zurefâ-yı 'Acem çûb-i tü der-âbest diye kinâye ederler. Bu edânîñ aslı budur ki diyâr-ı 'Acem'de bir kimesneye kötek çalmak isteseler degnekleri evvel suya isladılar. Hattâ mahkemelerde birer kucak degnekler dâ'imâ suda turur. Ol ecildendir ki bir kimesneye 'ünf ü zecr kasd eylediklerinde yârân-ı 'Acem çûb-i tü der-âbest diye kinâye ederler. Murâdları kötekdir. Nitekim Mevlânâ Kâtibî'niñ bu beytinden ki kadd-i mahbûb vasfında vâkı' olmuşdur. Be-gâyet zâhirdir.” [122b]

Hâlis İbrahim Efendi, eserini Türkçe deyimleri açıklamak için kaleme almamıştır. Farsça deyimlerin Türkçe karşılığını verirken çok az da olsa Türkçe deyimlerle açıklamıştır. Açıklamada verdiği deyimlerin anlamının anlaşılmadığını düşündüğü durumlarda Türkçe deyim ya açıklamış ya da o ifadeyi Türkçe başka bir deyimle karşılamıştır. Türkçe deyimlerin anlamını “ya'nî”, “hâsılı” ve “zebân-ı Türkîde” ifadeleri ile açıklamıştır.

“Ez-râh bürden: başdan çıkarmak ya'nî ayartmak ma'nâsınadır.” [24b]

Mona Baker'e göre bir dilden başka bir dile çevrilen deyimler üç şekilde anlamlandırılır: Benzer anlam benzer biçimle tercüme edilen deyimler (tam eşdeğerlik), benzer anlam farklı biçimle tercüme edilen deyimler (kısmî eşdeğerlik), kaynak dildeki deyim diğer dile açıklama ve çıkarma yöntemiyle tercüme edilir. (Yalçın, Büyüksaraç 2017: 820)

Hâlis İbrahim Efendi, Farsça deyimleri Türkçeye aktarırken üç yöntemi de kullanmıştır. İki dilde tam eşdeğerlik olan deyimler için “bu tabir Türkîde dahi

¹ Hatiboğlu'na göre, “tâbir” sözcüğü “deyim” kelimesini karşılamamaktadır. Tâbir kelimesi, eski metinlerde tek kelime için kullanılan bir sözcüktür. Deyim ise en az iki kelime olmalıdır (Hatiboğlu 1972: 194). İki kelimedenden oluşan deyimlere “tâbir” ifadesini kullanan araştırmacılar da bulunmaktadır (Elçin 1992: 354).

vardır”, “Türkîde dahi bu ma'nâ...ile ta'bir ederler” ve “bu ta'bir Türkîde 'aynıyla lafzen ve ma'nen bu kelâmın tercümesidir” ifadelerini kullanmıştır.

“Gerdeniş kec mî-koned: Bu ta'bir Türkîde dahi vardır ki boynun büyük turur baş ve boyun eğder derler.” [344a]

“Gerden nihâde: Türkîde dahi bu ma'nâdan baş eğdi ve boyun eğdi ile ta'bir ederler.” [343b]

“Bî-nemekî-kerd: Ya 'nî bî-vefâlık eyledi ma'nâsınadır (min-Mecmû'a). Ya 'nî bir iş işledi ki tadı tuzu yoktur diyecek yerde irâd olunur (Şeyh Yakîn). Tatsızlık eyledi ve bu ta'bir Türkîde 'aynıyla lafzen ve ma'nen bu kelâmın tercümesidir.” [60a]

Müellif, kısmî eşdeğerlik deyimlerini bazen hiç açıklama yapmadan verirken bazen de “Türkîde dahi” ve “ma'nâsınadır” ifadeleri ile vermiştir.

“Âb der-dehân âmed: Ağzı sulandı ya 'nî reşk etdi.” [2b]

“Ez-râh bürden: Başdan çıkarmak ya 'nî ayartmak ma'nâsınadır.” [24b]

“Üştur-hûn: Şahs-ı kinedâr (min-Mecmû'a). Türkîde dahi bu makûle kimesneye deve kinli derler.” [34a]

Müellifin eserde en sık kullandığı yöntem, kaynak dildeki deyimî diğer dile (Türkçeye) açıklama ve çıkarma yöntemiyle tercüme etmektir:

“Âftâb-i yetim-kuş u bîve-güzâr: Himâyesine aldanılan kibâr hakkında darb olunur (min-Mecmû'a). Âftâb-ı yetim-kuş şol güneşe derler ki kış günü tulû' eder ba'zı yetimân ol güneşin harâretinden müntefi' olayım diye aldanıp döner. Zurefâ-yı 'Acem ol makûle güneşe âftâb-i yetim-kuş u bîve-güzâr derler. Ammâ zebân-ı Türkîde bu makûle güneşe buzağı toñduran derler (ez-Nevâdir). Gâliba serd-mihr bu makûle güneşden ma'hûz ola.” [14a]

Hâlis İbrahim Efendi, yeri geldiğinde açıkladığı deyimlere Türkçe beyit örneği de vermiştir:

Tü ber-ser zen u fülân kes ber-ser zened: Benim maslahatım bittikten sonra var başına çal diyecek yerde mesel-i sâniyi zurefâ-yı 'Acem irâd ederler. Şâ'ir-i Rûm Veysi, beyt:

Bî-sütân-ı gamı bir âh ile ettim berbâd

Varsun tîşesini başına çalsun Ferhâd

(ez-Nevâdiru'l-Emsâl) [100b]

Bazı deyimler, günümüzde on sekizinci yüzyıldaki şekliyle kullanılırken manalarında birtakım değişiklikler olmuştur. Örneğin “ağzı sulanmak”² deyiminin “arzu etmek, çok beğenmek” manasında olduğu ifade edilmiş (Korkmaz 2018: 18), *Mecma'u'l-Emsâl*'de ise “kıskanmak” manasında olduğu kayıt altına alınmıştır.

² “Ağzı sulanmak” deyimî TDK sözlüğünde “1. imrenmek. 2. yeme, içme isteği artmak.” manasıyla kayıt altına alınmıştır (Türkçe Sözlük 2019: 45). Bu açıklamada da Halis İbrahim'in aktardığı anlam bulunmamaktadır.

Bazı dilbilimciler bir tek sözcükten deyim olmayacağını idda etmişlerdir (Hatiboğlu 1972: 195). Dilbilimcilerden bazıları ise tek sözcüklü deyim olabileceğini savumaktadırlar. A.A. Reformatskiy'e göre "Deyimler sadece sözcüksel bileşenler değildir, mecazî anlamdaki tek kelime de deyim olabilir" (Azimov 2012: 16). Doğan Aksan, tek kelimelik mecazî bazı kullanımları deyim saymaktadır (Aksan 2003: 38). Halis İbrahim Efendi de eserinde bazı mecazî kelimeleri bu grupta saymıştır:

"Sipid-kârî kerd: Türkîde bir kimesne nâ-ma'kûl vaz' etdikde yogurtladı dedikleridir (min-Mecmû'a)." [243a]

Müellif, bazı deyimleri iki farklı yerde anlamlandırmıştır. "Saman altından su yürütmek deyimi" metinde iki yerde Farsça deyimlerin anlamlarını açıklarken kullanılmıştır. İki yerde bu Türkçe deyim anlamı açıklanmıştır:

Âb der-zîr-i kâh: Saman altından su yürütmek ya'nî içinden pazarlı olmak. [2b]

Mûşek devânî kerd: Saman altından su yürütdü demektir (Düstûrân) ve bu mesel şol zamanda kinâye olunur ki bir kimesne fitne-engizlige mâ'il olup meclis-ârâste-i yârân nişâk sebebiyle tağıtsa ol makûle şahsa 'Acem fülân kes 'acib mûşek devânî kerd derler. [392b]

ANLAMLARI VERİLEN TÜRKÇE DEYİMLER

1. işi suret bulmak:

Âbem be-rûy-i kâr âmed: İşim suret buldu ve kızılım meydâna çıktı ve âşıklığım ortalığa şâyi' oldu ma'nâlarındadır (min-Nevâdiri'l-Emsâl). [2b]

2. ağzı sulanmak:

Âb der-dehân âmed: Ağzı sulandı ya'nî reşk etdi. [2b]

3. yüzü suyu dökmek:

Âb-i rû âb-i cû nîst: Yüzün suyun dökme, yüzü suyu ırmak suyu degildir ve dövüp sövüp 'ırzımızı yıkarsın diyecek yerde darb olunur (min-Nevâdiri'l-Emsâl). [2b]

4. kolları sıvamak:

Âstîn berzed: Yeñini sıgadı ve dahi bir iş müsta'id oldu (min-Mecmû'a). [11a]

5. dökme işli kimse:

Ârâmkâr: Ân ki der-sühûlet kâr-ı hod mî-bîned: Ya'nî işin kolayına yapışıp dökme işli ve dinlenerek işler ve dökme işli kimesne ma'nâsına. [12a]

6. buzağı donduran güneş:

Âfitâb-i yetîm-kuş u bîve-güzâr: Himâyesine aldanılan kibâr hakkında darb olunur (min-Mecmû'a). Âftâb-ı yetîm-kuş şol güneşe derler ki kış günü tulû' eder ba'zı

yefimân ol güneşin harâretinden müntefî' olayım diye aldanıp döner. Zurefâ-yı 'Acem ol makûle güneşe âftâb-i yetim-kuş u bive-güzâr derler. Ammâ zebân-ı Türkîde bu makûle güneşe buzagı toñduran derler (ez-*Nevâdir*). Gâliba serd-mihr bu makûle güneşden ma'hûz ola. [14a]

7. kaşını oynatmak:

Ebrû bâlâ kerd ve endâz-i men dâred: Cefâ ve sitem eyledi diyecek yerde derler (min-*Mecmû'a*). Ya'nî mahbûbuñ kaşın oynatmak ile âşıkların helâk eyledi diyecek yerde ebru bâlâ kerd derler. Ve dahi beni gözedir. Tîr-i gamze ile helâk edecekdir diyecek yerde endâz-i men dâred derler. Ve gâh olur ki fûlan kimesne bizi incitmek fırsatın arar diyecek yerde fûlân kes endâz-i men dâred derler. Zikr olunan edâyı Horâsânîler edâlarındandır ki darb olunur (min-*Şu'ûrî ve Nevâdir*). Ebrû bâlâ kerd ya'nî men' ve ihtirâz eyledi demektir. Mahbûblar âşıklara nâz u terk-i yârânlık etmek mahallinde isti'mâl olunur (*Şeyh Yakîn*). [19b]

8. dâireden çıkmak:

Ez-pûst berûn şod: Dâireden çıkdı (min-*Riyâzi*). Haddinden tecâvüz eyledi (min-*Mecmû'a*). [21b]

9. gözden gönülden düşmek:

Ez-tâk-i dil üftâd: Gözden gönülden düşdü ve mahabbeti kalmadı ma'nâsınadır (min-*Dustûrân*). [21b]

10. devede kulak göstermemek:

Ez-gâv gurûrî ne-dehed: Tama'-ı hamdan kinâyedir (minhu) ya'nî harîs kimesne deveyi havdı ile yutup devede kulak göstermez diyecek yerde 'Acem ez-gâv gurûrî ne-dehed diye darb ederler. Gurûrât içinde olan bize itlâk olunur ki dâimâ yabana atılır (ez-*Nevâdiru'l-Emsâl*). [22a]

11. baştan çıkarmak:

Ez-râh borden: başdan çıkarmak ya'nî ayartmak ma'nâsınadır. [24b]

12. deve kini:

Üştur-hûn: Şahs-ı kinedâr (min-*Mecmû'a*). Türkîde dahi bu makûle kimesneye deve kinli derler. [34a]

13. gözden bırakmak:

Ber-tâk nihâd: Gözden bırakdı ya'nî i'tibâr etmez oldu. Nazar ve i'tibârdan düşdü diyecek yerde derler. [49b]

14. taban kaldırmak:

Ber-gâv cul best u mâde gâv zeyn kerde ve şâh şod: Fülân kes aşdı ve tabân kaldırdı diyecek yerde darb olunur... Tûsî âdemîsi yanında gâv zikr olunsa alınması mukarrerdir. Zîrâ sığır-meşreb olan âdeme gâv-i Tûsî derler (min-*Nevâdiri'l-Emsâl*). Bunların üçü dahi bir ma'nâya darb olunur (min-*Nevâdiri'l-Emsâli Muhammed-i Taşkendi*). [49a]

15.yaratılışı kabul eylememek:

Ber-hem hord: Yürek efsürde kılıp tab'ı kabûl eylemedi diyecek yerde isti'mâl olunur. Taraldı ma'nâsına dahi geldi. [50a]

16. ağzını silmek:

Ber-leb kelûh mâlîd: O değilden geldi ya'nî bilmezlikden geldi. Tecâhül eyledi ma'nâsınadır ki Türkîde dahi bu makûle yerde ağzın sildi edâsıyla ta'bîr ederler. Ya'nî bir kimesne tenhâda şarâp içip yâhud gece bir kabâhat edip yârân tuyup niçün böyle kâr-ı nâ-hemvârı ihtiyâr eylediñ diye tevbih ve ta'ne eylediklerinde ol kimesne gûyâ bilmezlikten gelip tecâhül suratın göstermek (min-*Nevâdiri'l-Emsâl*). [52b]

17. tadı tuzu yok:

Bî-nemekî-kerd: Ya'nî bî-vefâlık eyledi ma'nâsınadır (min-*Mecmû'a*). Ya'nî bir iş iledi ki tadı tuzu yokdur diyecek yerde îrâd olunur (*Şeyh Yakîn*). Tatsızlık eyledi ve bu ta'bîr Türkîde 'aynıyla lafzen ve ma'nen bu kelâmın tercümesidir (limuharririhî). [60b]

18. bıyık burmak:

Bürût cünbânîd: Bıyık burdu ya'nî i'tibâr eylemedi diyecek yerde isti'mâl olunur. [63b]

19. başına vurmak:

Büm koned: Ta'rîz-gûne başına urmak. Türkîde başına tûm urarlar diye masharadır demeden kinâyedir. [63a]

20. boktan kılıç:

Bukçe-terâş: Rûmdaki bokdan kılıç dedikleridir ve tûg-i künd ki kesmez ola aña bukçe-terâşest derler ve zebûn ve 'âciz ve nâ-kesânı darb u şetm edip incitmek kaydına düşen kimesneye dahi în bukçe terâşest be-şân-ı şomâ lâyıık u sezâvârest diye keff-i yed etdirirler. Türkîde çeşmeye taş atmak gibidir dedikleridir. [64a]

21. eteklerin yukarıya çemremek:

Pâyçe bâlâ zed: Eteklerin yukarıya çemreyip tonun yukarıya sığadı ve hâzır ü müheyâ oldu diyecek yerde edâ olunur (min-*Nevâdiri'l-Emsâl*). [67a]

22. sâbit kadem olmak:

Pây-fuşurd: Sâbit-kadem oldu ve bir işe pek mukaddem oldu (min-Şu'ûrî). [67a]

23. yüz döndürmek:

Puş-t-i pâ zeden: Terk etmek ve fârig olmak ve yüz döndürmek ma'nâsına dahi isti'mâl olunur (min-Mecmû'a). [83b]

24. arka vermek:

Puş-germî: Arka vermek ve himâyet etmek (Mecmû'a ve Riyâzî). Arkalanır ve arka vermek ya'nî kuvvet ve i'ânet. [84a]

25. yüz kızdırmak-başâ kakmak:

Ter-gedâ: Yüz kızdırıp isteyen kimesneye derler. 'Acem reh-nişînân ve deryûze-kârânî eksâm-ı selâseye taksîm eylemişlerdir. Bir nesneyi başâ kakarak isteyen kimesneye her-gedâ, kinâye tarîkiyle isteyen kimesneye nûn ile ner-gedâ, yüz kızdırıp isteyen kimesneye tâ ile ter-gedâ demişlerdir (min-Riyâzî). [95a]

26. ok vermek:

Tîr-i û dâred: Anîñ himâyet ve emânında ve mu'âfidir demektir. Pâdişâh bir kimesneye emân verse terkeşinden bir ok çıkarıp nişân verir imiş. Emân ve mu'âhide için tîr vermek miyân-ı 'Arabda meşhûrdur me'âricü'n-nübüvvede çok yerde gelir (min-Dustûrân). [95a]

27. köküne kıran girmek:

Tuhmeş be-sûzed: Ebter olsun ve evlâdı münkatı' olsun diyecek yerde vakt-i beddu'âda zıkr u îrâd olunur. Zebân-ı Türkîde kökü dögünsün ve köküne kırlagan girsin dedikleridir (ez-Nevâdiru'l-Emsâl). [99a]

28. boynu altında kalsın:

Be-gerden-hurd: Nedâmet vermek ve melâmet eylemek mahallinde söylenir bir edâdır. Ve'l-hâsıl bu takrîre göre boynuñ altında kalsın ve boynuñ altında kalası denilecek yerlerde isti'mâl olunur. [100a]

29. gözü seğirmek:

Çeşmeş perîd: Matlûbu olandan haber aldı ve gözü seğirdi (min-Mecmû'a ve Şu'ûrî). Nitekim gûş perîden kulağı seğirmek ve dûş perîden omuzu seğirmek ma'nâlarıdır (min-Riyâzî). [115b]

30. gözü kamaşmak/hîrelenmek:

Hîre şüden: Kamaşmak ve mütehayyir olmak (minhu) ya'nî göz hîrelenmek ve kamaşmak.[147b]

31. altına gark eylemek:

Der-zer girift: Zere gark ya'nî altına batırdı meselinin tercümesi ola. Altına gark eyledi. Kesret-i ihsândan kinâyedir (*Mecmû'a*). [161b]

32. el uzatmak:

Dest-endâz: El uzatmaktır ki zulm ü sitemden 'ibâretdir. Dest-endâz zulm u sitem ü hor u cefâ ma'nâsınadır (*Mecmû'a*). [166b].

33. ağzı ayırık:

Dehen-derîde: Zebân-ı Türkîde söz tutmayan ve ağzı ayırık diyecek yerde darb olunur. Bulduğun söyleyen ma'nâsınadır. [175b]

34. hatırı kalmak:

Dil-girân kerd: Hâtır-mânde oldu (min-*Mecmû'a*). Dil-girân kerd emsâldendir şol zamânda darb olunur ki fülân kimesne bize incindi ve bî-huzûr olup hâtırı kaldı diyecek yerde... [178a]

35. gönülde yeri olmak:

Dil-nişîn: Gönülde yeri olan makbûl ve mergûb olmadan kinâyedir. [178a]

36. deve kinli:

Dîr-âştî: Deve kinli (*Mecmû'a*). Bu mesel şol zamânda müsta'meldir ki bir kimesne cüz'î nesneden bî-huzûr olup incine idi ve derûnunda tutup geç barışsa idi ol makûle şahsa yârân-ı 'Acem fülân kes zûd hüşm u dîr-âştî derler. [180b]

37. taban kaldırmak:

Dü-şâh şod: Taban kaldırıp kaçdı demekdir (*Mecmû'a*). Fülân kes aşdı ve fülân kes taban kaldırdı diyecek yerde darb olunur (min-*Nevâdir*). [189a]

38. berk yüzlü:

Rûy-saht: Berk yüzlü ya'nî şerm ve hayâ ve râstık taşı ma'nâlarıdır (*Sami*). [208b]

39. dili yüğrük:

Zebân âverd: Bed-zebân ve şu'arâ vasfında sihr-âferîn ma'nâsınadır ve râz ifşâ edene dahi derler (min-*Mecmû'a*). Zebân-âver dili yüğrük ile tefsîr olunmuş (*Ni'metu'llâh*). Zebân-âver bed-zebân. Ve suhan-âferîn ma'nâsına da gelir. Ekser şu'arâ vasfında zikr olunur. [212b]

40. dilinde tüy bitmek/ dili göğermek:

Zebânem mû ber-âverd ve zebânem kebûd şod: Bu edâlar emsâldendir şol zamanda kinâye olunur ki zebân-ı Türkîde söyleye söyleye dilimde tüy bitdi diyecek

yerde zebânem mû âvered derler ve zebânem kebûd şod derler. Ya'nî söylemeden dilim göğferdi derler. [212a].

41. dili tutmak/ ağızını kapatmak:

Zebân-râ be-şikest: Bu mesel-i mu'teber zebân-ı Türkîde dili tutdu ve beni söyletmedi ağızımı kapattı diyecek yerde zebân-ı merâ be-şikest diye 'Acem darb ederler. Ve dahi el altından fülân kimesneye rüşvet verdim ağızını kapattım diyecek yerde 'Acem zebân-ı fülân kes-râ be-şikestem diye kinâye ederler. [212a]

42. başa baş pazar eylemek:

Zer be-zer dâred: Başa baş bâzâr eyledi demektir. Zer be-zer dâred külli başa baş verdi (Mecmû'a) ya'nî bâzârında zarar yok zeri zere verdi zarar etmez demektir (ez-Şeyh Yakîn). [213a]

43. çıban çıkarmak:

Zeret bisyâr şevad: Çıban çıkaran adama derler. Aslı zahmet çekenin mâli çok olur demektir. Şöyle meşhûrdur ki çıban çıkaran kimesnenin akçesi ziyâde olur derler. [214b]

44. tamam olmadan sakalı bitmek/ laf vurmak:

Be-rîş âmed: Bu ta'bîr Türkîde de vardır. Tamâm olmadan sakalı bitmekle ta'bîr ederler ve murâd lâf-zene ya'nî laf uran kimesneye ehl-i zeneh derler. [216b-217a].

45. gönülden ve gözden çıkmak:

Zi-tâk uftâd: Nazar ve i'tibârdan düşdü diyecek yerde darb u îrâd olunur. Ez-tâk dil uftâden gönülden ve gözden çıkdı ve mahabbeti kalmadı demektir. [218a]

46. dili kurumak:

Siyâh bâd zebâneş: Dili kurusun ve hayr söylemez diyecek yerde isti'mâl olunur (Mecmû'a). Dili kurusun demektir. [246a].

47. dilde niyâz elde piyâz:

Sîbî ve sucûdî: Makâm-ı tevâzu'da ya'nî Türkîde dilde niyâz elde piyâz dedikleri yerde darb olunur (min-Mecmû'a). Bu meseli mu'teber şol zamânda ta'bîr olunur ki bir kimesne bir kimesneye gelip muhabbeten yine kâdir ise önüne koysa idi ve izhâr-ı 'ubûdiyyetden dilese idi ki dilde niyâz elde piyâz ol makûle yerde fukarâ-yı 'Acem sîbî vü sucûdî derler. [248b]

48. kara çanaklı:

Siyeh-kâse: Bahîl ve hasîs. Türkîde kara çanaklı derler (Mecmû'a). Siyeh-kâse ta'bîri Türkîde dahi vardır. Kara çanaklı derler (min-Dustûrân). [249b] Bu mesel-i bî-bedel şol mahalde müsta'meldir ki ba'zı hasîsler gündüzün çarşı ve bâzârı gözedip misâfirden

nicesini avlayıp oyuna getirip ri'âyet-i mîzbân kâbilesinde ol fakîri öldürüp misâfir kuyusuna atar. [250a].

49. yüklü gece:

Şeb âbistenest: 'Arabîde el-leyletu'l-hublâ Türkîde geceler yüklü der. Mısra': Gün toğmadan neler doğar kim bile nâ-gehân ta'bîri makâmında isti'mâl olunur (min-Mecmû'a). [261a]

50. şeker asmak:

Şeker-âvîz vasf-i terkîbidir. Lügatde şeker asıcı demektir ammâ ıstlâhda bir kimesne bir hüner işlese ki mahall-i tahsîn olursa aña şeker asdı derler demiş (*İntihâb*). [265a]

51. bir yerde karar etmemek:

Seg-i har-süvâr: Bir yerde karâr etmeyip anıñ bunuñ ardına düşüp gidene derler. [240b]

52. taş bağlamak:

Seng-best: Taş bağladı ya'nî tondu müncemid oldu. [242b]. Eglendi gelmedi diyecek yerde darb olunur (*Düstûrân*). Seng-best bu makamda taş bağladı ya'nî toñdu ma'nâsındır. (min-Şeyh Yakîn). [364a]

53. yoğurtlamak:

Sipîd-kârî kerd: Türkîde bir kimesne nâ-ma'kûl vaz' etdikde yoğurtladı dedikleridir (min-Mecmû'a). [243a]

54. yüzü ve gözü açılmak:

Şûh-çeşm: Gözü şâtır ve küstâh (*Ni'metu'llâh*). Yüzü ve gözü açılmış ve bî-gayret ve bî-âr ma'nâsına da isti'mâl olunur. Şûh-nihâlde olan şûh da bu ma'nâyadır (min-Riyâzî). [277b]

55. i'ânet ve cânib-dâr olmak:

Taraf giriften: İ'ânet ve cânib-dâr olmak (*Mecmû'a*). Emsâldendir şol zamânda müsta'meldir ki bir kimesne bir kimesneden yaña olup aña mu'în olmak. [284a]

56. haberi şâyi olmak:

Taş ez-bâm uftâd: Esrâr-ı hafiyeye zâhir oldu ve haber şâyi' oldu diyecek yerlerde darb u îrâd olunur (min-Mecmû'a). Taşt-ı fülân kes ez-bâm uftâd: Bu mesel-i mu'teber şol zamânda müsta'meldir ki bir kimesne ahvâl-i pûşîdesini açıp ortalığa şâyi' olsa 'Acem kinâye ederler (min-Nevâdiri'l-Emsâl). [285b]

57. defter karaltısı:

Ferd-i bâtil: Âhâd ve ‘aşarâtında ‘aded-i mu’ayyen olmagla vaz’ olunan sıfır-ı zâ’ide ferd-i bâtil denilse dahi enseb olurdu. Ve dahi ferd-i bâtil evrâk-ı meşk ve mastarsız ba’zı işârât ve defter için a’dâd olunan evrâk ma’nâsına da gelir. Ve dahi ferd-i bâtil defterden ismi resîd olmuş ve lüzûmsuz nâmı deftere kayd olmuş ki Türkîde defter karaltısı derler ve bu ma’nâlara gelir. [299b]

58. hile ile maslahat bitirmek:

Ferzîn bend âverden: Hile ile maslahat bitirmek (*Mecmû’a*) ve bu mesel-i mu’teber şol zamânda kinâye olunur ki bir kimesne bize ‘aceb hîle geçip reng etdi diyecek yerde ‘Acem fülân kes ferzîn bend âverden diye kinâye ederler. [300a]

59. kıssası ortalığa düşmek:

Ficfic: Zebân-ı Türkîde çavdır ki baş başa çatıp bir kimesneniñ hakkında musâhabete derler. Fısıldı ma’nâsınadır. Zîrâ kıssañ ortalığa düşdü diyecek yerde yârân-ı ‘Acem ficfic der-miyân üftâd diye kinâye ederler. [303b]

60. bıçak kemiğe dayanmak:

Kârd be-üstühvân resîd: Tahammülde tâkât kalmadı ya’nî Türkîde bıçak kemiğe tayandı diyecek yerde isti’mâl olunur (*Mecmû’a*). [314a]

61. işi el ucuyla işlemek:

Kârd zed: İşî el ucuyla oyalanarak işleyen (min-*Dustûrân*). San’at ugrısı demektir. Zîrâ san’at ki üstâddan rıza ile ta’lîm olunmaya bî-meymenet ve bî-hilâvet olur. Aña müzd olmaz. [314a]

62. işi baştan aşmak:

Kârd be-üstuhvân resîd ve in kâr ez-ser guzeşt: Bu edâlar şol zamanda îrâd olunur ki zebân-ı Türkîde iş başdan aşdı ve bıçak kemiğe yetdi diyecek yerde fusehâ-yı ‘Arab belege’s-seylü rabbâhû diye ta’bîr ederler (min-*Nevâdir*). [314a]

63. işi ileri varmak:

Kâreş bâlâ girift: İşî ileri vardı ya’nî işi oñdu (min-*Mecmû’a*). [314a]

64. köfte-hor:

Kalye-hvâr: ‘Âşık ve ma’sûk arasında maslahat-güzâra derler ya’nî pezeveng (*Mecmû’a*). Kalye-hvâr emsâldendir şol zamanda darb olunur ki bir kimesne ‘âşık ile ma’sûku bir yere götürmekle sebep olup ‘âşıkıñ arkasından geçinse diyâr-ı Rûmda aña kûfte-hvâr derler. [308b]. Kûfte-hvâr Türkîdeki talkavuk ma’nâsına ‘an-aslihi müsta’meldir ki lâubâlî-meşreb demektir. [339b]

65. kalem silinip başa konulmak/ kalem gûşe-i destâra sokulmak:

Kalem zed: Terk eyledi ve terkini urdu ma'nâsınadır (ez-Durûb). Lâkin aslında istilâh-i kalem ber-ser zed olmak iktizâ eder. Zîrâ hengâm-ı ferâgat-ı kitâbetde hâme silinip başa konulmak ve gûşe-i destâra sokulmak resmdir. Meğerki kesret-i isti'mâl ile ber-ser-i lafzı tayy olunmuş ola. [309a]

66. çanak yalayıcı:

Kâse-i zânû: Ekti kimesneye derler. Çanak yalayıcı demektir. Gedâ-yi kâse-lîs dahi derler (Bedru'd-dîn ve Esterâbâdî). [316a]

67. boynunu kaşımak:

Gerden hârîd: İzhâr-ı 'acz u nâ-ümîdî eyledi. Gûyâ ne yapayım ve ne işleyim diye boynun kaşımaga başladı demektir. [344a]

68. kanı sıcak:

Germ-hûn: Rûha yakın kanı ısıcaktır ve bâde vasfında îrâd olunur (min-Mecmû'a). Germ-hûn me'nûs bu ta'bîr Türkîde dahi vardır ki me'nûs olan kimesneye kanı ısıcık derler (min-Riyâzî). [345b]

69. ağızla sormak:

Me-râ ez-zîr porsîdî ve me-râ ez-ser pâ porsîdî: Bu edâlar şol zamanda kinâye olunur ki zebân-ı Türkîde beni gönüllü gönülsüz sorduñ diyecek yerde me-râ ez-ser pâ porsîdî diye hitâb ederler. Ve beni ağızla sorduñ diyecek yerde derler (min-Nevâdir). [377b]

70. erlik:

Merdî: Erlik ya'nî racûliyyet ma'nâsına ve insâniyyet ve âdemiyet ma'nâsına da gelir ve dahi merdî lafzı mahall-i tahsînde isti'mâl olunur. Misâli Türkîde âferîn çok yaşa diyecek yerde A'câm merdî derler (Şehrî ve Güllî). [377a]

71. ortalığa velvele salmak:

Mühre der-şîşder endâhte: Ortalığa velvele saldı (Şu'ûrî). Bir hâdis e etdi ve bâ'is-i velvele-endâz-ı 'âlem oldu (min-Riyâzî). [393b]

72. gönlü dönmek:

Nâ-hoş: Yaramaz be-ma'nâ-yı bed (Müfredât). Nâ-hoş-meniş gönlü dönmüş ya'nî bulanmış (Müfredât). [394a]

73. gözü aydın olmak:

Nazar-râ âb dâd: Gözü aydın oldu demektir. Sevinmekden göz yaşardığına işâretidir. 'Arabîde karîrû'l-'ayn derler (Mecmû'a). [400b]

74. kapı yoldaşı:

Hemginân: Nüdemâ ve râz-dârân (min-*Mecmû'a*). Râz-dârân (min-*Şu'ûrî*). Dükeli demektir ve dükeli ma'nâsına (min-*Esterâbâdî*) ve Mevlânâ Riyâzî ve akrân ve emsâl ma'nâlarına da gelir (minhümâ) ve 'An-aslihi Türkîde kapı yoldaşları dedikleridir (min-*Şeyh Yakîn*). [426b]

75. her cihetten kemâl bulmak:

Vâ-yâfte: Her cihetten kemâl bulmuşdur (*Mecmû'a*). Emsâldendir şol mahalde kinâye olunur ki bir kimesne tarîkiniñ eri olup kâmil ve mükemmel olsa idi yârân-ı 'Acem ol makûle şahsa fülân kes vâ-yâfteest derler (ez-*Nevâdiru'l-Emsâl*). [416b]

76. saman altından su yürütmek:

Âb der-zîr-i kâh: Saman altından su yürütmek ya'nî içinden pazarlı olmak. [2b]

Müşek devânî kerd: Saman altından su yürütdü demektir (*Düstûrân*) ve bu mesel şol zamanda kinâye olunur ki bir kimesne fitne-engîzlige mâ'il olup meclis-ârâste-i yârân nifâk sebebiyle tagıtsa ol makûle şahsa 'Acem fülân kes 'acîb müşek devânî kerd derler. [392b]

77. Halep orada ise arşın burada:

Înek gez ve înek meydân: misluhu ya'nî işte arşın işte meydân (*Mecmû'a ve Düstûrân*). Halep anda ise arşın bunda ya meseliniñ tercümesi ola. [32b]

78. alnını çatmak/ yüzünü buruşturmak:

Bahye ber-rûy efkend: Bir kimesneyi utandırmak murâd ettiklerinde isti'mâl ederler ya'nî utandığından müte'ellim olup alnın çattı ve yüzün buruşturdu diyecek yerde darb ederler (min-*Şehrî ve Güllî*).

79. ağzında bakla ıslanmaz:

Bend-i zebân ne-dâred: Söz saklamaz ma'nâsınadır. Bu mesel-i bî-bedel yârân-ı 'Acem beyninde şol mahalde müsta'meldir ki zebân-ı Türkîde fülân kes söz saklamaz ve agzında bakla ıslanmaz diyecek yerde bend-i zebân ne-dâred diye kinâye ederler. [55a]

80. başını aşağıya eğmek:

Ser der-şikem nihâd: Bu mesel-i bî-bedel şol zamanda isti'mâl olunur ki fülân kimesne etdiginden utanıp ser-efkende olup başın aşağıya eydi. [234a]

81. kurbân olmak:

Gird-i sereş gerdem: Başına kurbân olayım diyecek yerde isti'mâl olunur yalnız aña kurbân olayım demektir. Kurbânı sâhibiniñ etrâfına tolaşdırıp ba'dehu zebh eylemek resmdir. [349a]

82. iyi gün dostu:

Yâr-i her nev-behârest: İyi gün dostudur diyecek yerde darb u îrâd olunur (ez-Mecmû'a). Dostluğu devlet zamânına mahsûsdur diyecek yerde yâr-i her nev-behârest derler (minhümâ). [434b]

83. can ve baş feda:

Cân girev ve câme girev: Cân ve baş fedâdır diyecek yerde darb olunur (min-Riyâzî ve Şu'ûrî). Cân ve mâl yoluña fedâ ta'bîri ile dahi tefsîr olunmuş huve'l-enseb (min-Mecmû'a). Bu mesel-i mu'teber şol zamânda müsta'meldir ki bir dost ile meclis-i üns edip ol dosta mihmân-nevâzlık tarîkiyle mâlim cânım yoluña fedâ olsun diyecek [yerde] 'Acem bu mısra'ı ki meseldir 'aynıyla darb edip izdiyâd-ı muhabbet için îrâd ederler (min-Nevâdir). [103a]

84. ağzına geleni söylemek:

Çâr-hâyeest: Bu mesel şol zamânda darb olunur ki fülân kimesne edesiz olup meclisde bî-vech söyler ve kimesneyi söyletmese ve hamâkatı gâlib olsa 'Acem fülân kes çâr-hâyeest diye darb ederler. Nitekim Mevlânâ Ümîdî'nin sâlifü'z-zikrinden bu edâ fehm olunur (min-Nevâdirî'l-Emsâl). Çâr-hâye zebân-ı Türkîde Taşkuşakı derler. Her söze nazîre verip ağzına geleni söyler ve Taşkuşakı merhûm bu makûle bir adamın ismidir. Sultân Mustafâ-yı Sâni günlerinde hayâtda imiş (min-Şeyhi'l-Yakîn). El-merhûm in-râ der-vilâyet-i mâ çâr-hâye mî-güyend diye Hamevî 'Ali Efendi ile Râmî pâdişâh merhûma söyleyip derd-mend Taşkuşakı şetm ü nefrîn edermiş nakl (min-Seyyid 'Ali el-Hamevî). [111b]

ANLAMI VERİLMEYEN DEYİMLER:

Mecma'u'l-Emsâl'de bazı Türkçe deyimlerin anlamları verilmemiştir. Bu durumda müellifin yaklaşımı, Farsça kalıp ifadeyi açıkladıktan sonra "Türkîde aña...derler", "Türkîde dedikleridir", "zebân-ı Türkîde" gibi ifadeleri kullanarak Türkçe deyimini Farsça sözcüklerini açıklamak için kullanmaktadır.

1. bostancıya tarhun satmak/ iletmek:

Zîre be-Kirmân me-ber: Türkîde bostancıya tarhûn satar dedikleridir. (ez-Mecmû'atu'l-Istîlâhât). Bu mesel şol zamanda müsta'meldir ki zebân-ı Türkîde fülân kimesne bostancıya tarhûn iledir (min-Nevâdirî'l-Emsâl). [220a]

2. özrü günahından çok:

'Özr bedter zi-günâh: Emsâldendir şol zamânda isti'mâl olunur ki zebân-ı Türkîde aña 'özrü günâhından çokdur der (min-Nevâdir). [294b]

3. elinden iş gelir:

Kâr âmedenî: Elinden iş gelir ve işe yarar kimesneye derler (*ez-Şigerf-nâme*). [313a]

4. iş işten geçmek:

Kâr ez-ser güzeşt: iş işden geçdi (*min-Mecmû'a*) [313a]

5. kozu toz ve tozu koz anlamak:

Gürîziden: İstignâ etmek gürîz istignâ ma'nâsına isimdir. Naklun min hatâi gâfil ki Mevlânâ Şu'ûrî mütercim-i Ferheng-i Cihân-gîrî ve öyle kozu toz ve tozu koz anlayacak rütbelerde degildir. Ve güzîr lafzının ve gürîhte ve istignâ ma'nâsına olduğuna ...[356b]

6. yürek burmak:

Güzâş: Yürek burmak ya'nî kişiniñ içi burmak (*Müfredât*). [356a]

7. kulak seğirmek-omuz seğirmek:

Gûş perîden: Kulak seğirmek nitekim omuz seğirmek. [363b]

8. kulak kabartmak:

Gûş pehn kerd: Kulak kabartdı (*Mecmû'a ve Düstûrân*). [363b]

9. kulağını burmak:

Gûş hord: Kulağı buruldu demektir (*min-Düstûrân*). [363b].

10. çene çalmak:

Zeneh bürd: Çeñe çalıp aldatdı ma'nâsına (*Mecmû'a*). [216a]

11. laf vurmak:

Zeneh zed: Laf urdu demektir hattâ laf uran âdeme ehl-i zeneh derler (*min-Mecmû'a*). [216a]

12. el ucuyla iş tutmak:

Kârd zeden: El ucuyla iş tutmak (*Mecmû'a*). [314a] .

13. dil dökmek:

Zeneh mî-zened ve zeneh mî-bered: Bu mesel şol zamânda isti'mâl olunur ki bir kimesne halka dil döküp ve çeñe çalsa idi zurefâ-yı 'Acem ol makûle şahsa fülân kes zeneh mî-zened diye darb ederler. Ve gâh olur ki bir kimesne bir kimesneyi bir çeñe çalmak ile aldayıp götüre. [216b].

14. al kadeh ver kadeh:

Nûş nûş: İşreb işreb ma'nâsına mürekkebât-ı mükerreredendir. Zebân-ı Türkîde al kadeh ver kadeh diyecek yerde isti'mâl olunur (*Bedru'd-dîn*). [412a].

15. kötek çalmak:

Çûb-i tu der-âbest: Bu edâlar emsâldendir. Beyne'l-A'câm şol zamanda darb olunur ki bir kimesneye kötek çalmak lâzım gelse ol âdeme denilse ki saña kötek çalınsa gerekdir. Ol mahalde ol kimesneye zurefâ-yı 'Acem çûb-i tu der-âbest diye kinâye ederler. Bu edânın aslı budur ki diyâr-ı 'Acem'de bir kimesneye kötek çalmak isteseler degnekleri evvel suya ısladırlar. Hatta mahkemelerde birer kucak degnekler dâ'imâ suda turur. Ol ecildendir ki bir kimesneye 'ünf ü zecr kasd eylediklerinde yârân-ı 'Acem çûb-i tu der-âbest diye kinâye ederler. Murâdları kötektir. Nitekim Mevlânâ Kâtibî'nin bu beytinden ki kadd-i mahbûb vasfında vâkı' olmuşdur. Be-gâyet zâhirdir. [122b]

16. el kanadıyla uçmak:

Gûsâle ez-puş-t-i mîh pered: Türkîde el kanadıyla uçar dedikleriniñ tercümesidir (min-*Mecmû'a*). Emsâldendir şol mahalde müsta'meldir ki zebân-ı Türkîde fülân kimesne el kanadıyla uçar diyecek yerde darb ederler ya'nî el arkasıyla atar tutar diye kinâye ederler (min-*Nevâdir*). [362a]

17. yağmurdan kaçarken doluya uğramak:

Ez-bârân gurîhte ve zîr-i nâvdân âmede: Yağmurdan kaçarken toluya uğradı meseliniñ Fârsîsidir (ez-*Nevâdir ve Mecmû'a*). [22b]

18. ağzını aramak:

Enguş ber-lebeş zed: Ağzın aradı (min-*Şu'ûrî*). [29a]

SONUÇ

18. yüzyılda Hâlis İbrahim Efendi tarafından derlenen *Mecma'u'l-Emsâl*'de Farsça şiirlerde geçen sözcüklerinin Türkçe karşılıkları aktarılmıştır. Sözlükte Farsçanın ve Arapçanın yanı sıra Türkçe ikileme, birleşik kelimeler, kalıp ifadeler, deyim ve atasözleri açısından da zengin bir sözcük varlığı yer almaktadır. Müellif sözlüğünü Türklerin Farsça edebî eserlerde anlaşılmayan sözcüklerini Türkçenin zengin sözcükleriyle karşılamıştır. Bir nevi Farsça'da yer alan kalıp ifadelerin Türkçe'de de yer aldığını göstermek istemiştir. *Mecma'u'l-Emsâl* Türklerin on sekizinci yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da hangi kitapları okuduklarını ve Türkçe sözcüklerinden hangilerinin o zaman için dilde yaşadığını göstermesi açısından önemli bir kaynak özelliği de taşımaktadır.

Eserde Farsça deyimlerin tam eşdeğerlik, kısmî değerlik, açıklama ve çıkarım yöntemiyle Türkçe karşılıkları verilmeye çalışılmıştır. Farça deyimlerin açıklama ve çıkarım yöntemiyle Türkçeye aktarılması esnasında birçok deyim Farsçada nasıl oluştuğu ve bazı kelime gruplarının deyimleştiği de aktarılmıştır. Bazı deyimlerin iki dilde neredeyse aynı kelimelerle kurulduğu gözlemlenmiştir.

Hâlis İbrahim Efendi, *Mecma'u'l-Emsâl*'de Farsça sözcüklerini açıklamaları esnasında Türkçe deyimlere de yer vermiştir. Bunlardan bazıları kaynak dildeki kelimelerin Türkçeye çevirisi tam eşdeğeri olan sözcüklerle karşılanmıştır. Bunun dışında Farsça sözcüklerini açıklarken açıklama ve çıkarım yöntemi içerisinde Farsça deyimleri karşılayan Türkçe deyimleri sıralamıştır. Yeri geldiğinde Türkçe deyimlerin de anlamını açıklamıştır. Tespit edilebildiğine göre anlamı açıklanan Türkçe deyim sayısı seksen dördtür. Sözlükte yer alan deyimlerden kimisi günümüzde unutulmuş, kimisinin de anlamı günümüzde kullanılan anlamlarından farklıdır. Sözlük Türkçenin birçok sözcüğünün yok olmasını engellerken hem de onların manalarının kayıt altına alınmasını sağlamıştır.

Halis İbrahim Efendi'nin sözlüğü kaleme alırken yararlandığı kaynaklar başta olmak üzere Arapça, Farsça deyimlerin anlamlarını açıklayan kitaplar incelendiğinde, birçok Türkçe deyim anlamının verildiği görülecektir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (2003). *Her Yönüyle Dil* (Cilt 3). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AZİMOV, İ. (2012). *Kur'an'daki Deyimler, Kırgızca Karşılıkları ve Arapça Öğretiminde Kullanımı*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yabancı Diller Eğitimi Ana Bilim Dalı Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı.
- ELÇİN, Ş. (1992). "Deyim". *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. C. III: 354.
- HATİBOĞLU, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- KORKMAZ, Z. (2018). "Türkçenin Anlatım Gücünde Deyimlerin Yeri". *Türk Dili*, 1968, 801: 16-22.
- İBRAHİM, H. (1143/1731). *Mecma'u'l-Emsâl*. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, Rıza Paşa Koleksiyonu. Yer numarası: TY1641.
- SİNAN, A. T. (2008). "Deyim Kavramı Üzerine Notlar". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/2: 91 - 98.
- TÜRK DİL KURUMU (2019). *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YALÇIN, P., BÜYÜKSARAÇ, Z. (2017). "Atasözü ve Deyim Çevirilerinin Mona Baker Çeviri Stratejilerine Göre İncelenmesi", *IJLET*, 5/ 4: 817-829.
- YERDEMİR, Ş. (2022). *Hâlis İbrâhîm Efendi ve Mecma'u'l-Emsâl'i*. (Yayımlanmamış doktora tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.